

С.М. Медеубек*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан**E-mail: Medeubek.s.agat@gmail.com**ORCID:0000-0002-6057-2962***А. Барманбекұлы жырларындағы ұлт-азаттық идея**

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – Асан ақын Барманбекұлының мұраларының бұған дейінгі жиналуы, жариялануы және зерттелуіне ғылыми баға беру, өміріне қатысты деректерді анықтау. Асан ақынның шығармаларындағы ұлт-азаттық идеяны айқындау. Осы бағытта жария болған мағлұматтарды және ғылыми ойларды саралай келіп, ғылыми тұжырым жасау. Бұл мақала қазақ әдебиеттануында толыққанды зерттелмей келе жатқан, соның салдарынан белгілі бір ғылыми қорытынды жасалмаған және азаттық алу туралы ойларын қоғамдық санаға қозғау салған шығармаларға талдау жасау арқылы айқындағанымен маңызды. Мақалада бұған дейін Асан ақын өмірі мен шығармалары жөнінде пікір айтқан М. Әуезовтің, алғаш зерттеу жүргізген І. Жансүгіровтің, арнайы зерттеген Т. Қаупынбайұлының, С. Дәуітовтың, Б. Омарұлының, Т. Әлібектің, Б. Қожакееваның зерттеу әдістері назарға алынады. Мақаланың ғылыми нәтижесі мынада: Асан ақынның өмірдеректері айқындалады; шығармаларының жиналуы мен жариялануы және зерттелуіне ғылыми шолу жасалады; Асан ақынның шығармаларындағы ұлт-азаттық идея қазақ әдебиеттануында тұңғыш рет ғылыми нысан ретінде зерттеледі. Жүргізілген зерттеудің құндылығы Асан ақынның қазақ әдебиетінде алатын орнының ғылыми негізде дәйектелуінде; қазақ әдебиеті тарихында зар заман ағымының толыққанды өкілі ретінде тиянақталуында; оның шығармаларына тек зарлау сарыны емес, ұлттың рухын ояту, қоғамдық санаға азаттық идеясын сіңіру мұраттары тән екендігінің дәлелденуінде. Асан ақын Барманбекұлының өмірі мен шығармашылығына талдау жасалған мақала нәтижелерін болашақ зерттеулерге, жоғары оқу орындарының оқыту бағдарламаларына қолдануға болады.

Алғыс: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР26100871 «Тәуелсіздіктің терең тамырлары: XX ғасыр басындағы халық әдебиетіндегі ұлт-азаттық идеясы» жобасы аясында жазылған мақаланың дүниеге келуіне септігін тигізген еңбектері үшін барлық ғалымдарға алғыс білдіремін.

Кілт сөздер: Асан Барманбекұлы, зар заман поэзиясы, ұлт-азаттық идея, қазақ әдебиеті, әдеби мұра.

С.М. Медеубек*Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan**E-mail: medeubek.s.agat@gmail.com**ORCID: 0000-0002-6057-2962***The Idea of National Liberation in the Poetry of A. Barmanbekuly**

Abstract. The aim of the article is to provide a scholarly assessment of the previously conducted work on collecting, publishing, and studying the heritage of the poet Asan Barmanbekuly, as well as to verify the reliability of the information about him. It also seeks to identify the national liberation idea in Asan's creativity. By analyzing the materials and scholarly opinions published in this field, the author aims to draw independent conclusions. This article is significant because, in Kazakh literary studies, this topic has not yet

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

С.М. Медеубек. А.Барманбекұлы жырларындағы ұлт-азаттық идея // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 64-80. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-04>.

been comprehensively researched, and as a result, no well-founded scholarly conclusions have been made. In addition, it emphasizes the need to search for the idea of national liberation not only in direct calls to open battle, but also in works that gradually instill the idea of freedom into public consciousness and demonstrate its effectiveness in practice. The article takes into account the methods of Mukhtar Auezov, who previously expressed his views on the life and work of the poet Asan, Ilyas Zhansugurov, who conducted the first study, as well as those who specifically studied this topic – T. Kaupynbaiuly, S. Dautov, B. Omaruly, T. Alibek, and B. Kozhakeyeva. The scientific results of the article are as follows: the biographical data of Asan are clarified; a scholarly review is provided of the collection, publication, and study of his works; and the national liberation idea in Asan's creativity is examined for the first time in Kazakh literary studies as an independent object of scientific research. The value of the conducted research lies in the scholarly substantiation of Asan's place in Kazakh literature; in identifying him as a full-fledged representative of the "Zar Zaman" movement in the history of Kazakh literature; and in demonstrating that his works are characterized not only by motifs of sorrow, but also by the aspiration to awaken the national spirit and to instill the ideas of freedom into public consciousness. The results of this article, which evaluates the life and creativity of Asan Barmanbekuly from a new perspective, can be used in future research, as well as in educational programs on the history and theory of literature.

Acknowledgements: I would like to express my sincere gratitude to all the scholars whose works contributed to the preparation of this article, written within the framework of Project AP26100871 of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, "The Deep Roots of Independence: The National Liberation Idea in the Folk Literature of the Early Twentieth Century".

Keywords: Asan Barmanbekuly, Zar Zaman poetry, national liberation idea, Kazakh literature, literary heritage.

С.М. Медеубек

Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: medeubek.s.agat@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6057-2962

Идея национального освобождения в произведениях А. Барманбекулы

Аннотация. Цель исследования заключается в комплексной научной оценке текстологической, издательской и историографической традиций изучения наследия Асана Барманбекулы, верификации его биографических данных, а также в концептуализации национально-освободительной идеи в его поэтическом творчестве. Наследие поэта Асана Барманбекулы в казахском литературоведении до настоящего времени не получало всесторонней систематической оценки, что обуславливает отсутствие академически обоснованных выводов о его роли в литературном процессе. В статье подчеркивается необходимость по-новому взглянуть на тему национального освобождения. Идея свободы раскрывается не только через призывы к открытой борьбе, но и через постепенное формирование свободолобного сознания в обществе, эффективно доказывающего свою результативность на практике. Исследование опирается на методологические принципы и научные рецепции М.Ауэзова и И. Жансугурова, а также на труды исследователей Т. Каупынбайулы, С. Даутова, Б. Омарулы, Т. Алибека и Б. Кожакеева, занимавшихся историко-литературоведческим анализом рассматриваемой проблематики. В статье уточнены биографические сведения о поэте; представлен систематизированный обзор истории сбора, издания и рецепции его произведений. Впервые в казахском литературоведении национально-освободительная идея творчества Асана Барманбекулы выделена в качестве самостоятельного объекта научного анализа. Доказана принадлежность Асана Барманбекулы к поэтическому течению «зар заман» и обосновано его место в истории казахской литературы. Продemonстрировано, что поэтике автора присущ не только элегический мотив скорби, но и просветительно-патриотический вектор, направленный на пробуждение национального самосознания. Результаты исследования могут быть интегрированы в теоретические труды по истории казахской литературы XIX–XX вв., а также в университетские образовательные программы и спецкурсы.

Благодарность: Выражаю искреннюю благодарность всем ученым, чьи труды способствовали подготовке настоящей статьи, написанной в рамках проекта AP26100871 Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Глубокие корни Независимости: национально-освободительная идея в народной литературе начала XX века».

Ключевые слова: Асан Барманбекұлы, поэзия зар заман, национально-освободительная идея, казахская литература, литературное наследие.

1. Кіріспе

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті тарихы, әсіресе Алаш арыстары атсалысқан рухани құндылықтар жан-жақты зерттелу үстінде (Alpysbayeva, 2021: 19-27). Әйтсе де оған дейінгі ауызша да, жазбаша да дүниеге келіп, ел ішіне тараған, қоғамдық санаға қозғау салған мұралар әлі де зерттей түсуді қажет етеді. Соның бірі – Асан ақын Барманбекұлы өмірі мен шығармашылығы.

Бұған дейін тек зарзаман ағымы тұрғысынан қарастырылған шығармаларының астарында негізгі мұраттың, яғни ұлт-азаттық идеяның жатқандығын арнайы зерттеу қажет-ақ. Біз осы арнада сөз қозғамас бұрын Асан ақын мұраларының жиналуын, жариялануын, зерттелуін барлаймыз, шыққан тегіне қысқаша шежірелік /генеалогиялық шолу жасаймыз, туып-өскен жерін, қайда сауатын ашып, білім алғандығын анықтап алып барып, ақындығына тоқталамыз. Содан кейін біз назарымызды Асан ақын шығармаларындағы ұлт-азаттық идея көрінісіне аударамыз. Бұл мұратта әдеби мұраларды зерттеудің бірнеше әдісін қолданамыз.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1. Зерттеу әдістері

Асан Барманбекұлы өмірі мен шығармашылығына шолу жасап, ондағы ұлт-азаттық идеяның көріністерін зерделеу үшін жинақтау, жүйелеу, салыстыру, саралау, талдау, сараптау әдістері қолданылды.

2.2. Зерттеу материалдары

Асан Барманбекұлы өмірі мен шығармашылығына қатысты затындар М. Әуезовтің, І. Жансүгіровтың мақалаларынан, Т. Қауыпбайұлының кітаптарынан, С. Дәуітовтың жарияланымдарынан, Б. Омарұлының монографиясынан, Т. Әлібектің зерттеуінен және әр жылдары жарық көрген жинақтардан, сондай-ақ М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қорынан, «Ғылым ордасы» РМҚ Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар, қолжазбаларына сүйене зерттеу жүргізілді.

3. Талқылау

Асан ақын Барманбекұлының өміріне қатысты деректері мен шығармаларын жинау ісінің басында Ілияс Жансүгіров тұр: «1921 жылы «Средазбюро» жанынан 1916 жылы Жетісуда болған көтеріліс туралы материалдар жинайтын комиссия құруға ат салысады да, өзі сол комиссияның хатшысы болады. Ақындар мен көзіқарақты шешен адамдар аузынан тарихи оқиға деректері, сол дүрбелеңге қатысты өлең-жыр, аңыздар мен әңгімелерді жазып алады» (Кыххметова, 2019: 129).

Осындай ізденістер нәтижесінде І.Жансүгіров ел аузындағы әдебиет үлгілерін жинап: «Өтірік» (М., КОКБ, 1927), «Ақыр заман» (Алматы, ҚМКӘБ, 1933), «Сүйімбай ақын» (Қызылорда, 1934), «Ақындар айтысы» (Алматы, ҚМКӘБ, 1935), «1916 жылғы көтеріліс материалдары» (Ұлттық мәдениет институты) деген кітаптарды жарыққа

шығарды. Ол 1925-26 жылдары Қарқара аумағына арнайы фольклорлық мұралар жинау сапарына шыққанда осы елдің атақты ақындары Шалтабай Алпарұлы, Бөлтірік Атыханұлы, Мейірман Дәркенбайұлы, Асан Бәрменбекұлы, Көдек Байшығанұлы, Шарғын Алғазыұлы, Байпақ Манапұлы, т.б. туралы деректер жинап, шығармаларын жазып алған еді. Ілияс жинаған Асанның жеті қисасын және өзге туындыларын Т. Әлібек М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазбалар қорына жинақтаған. Онда қазір Асан Барманбекұлының мұралары 879/8-бума. 166-дәптерде; 879/9-бума, 187-дәптерде; 982-бума, 1-дәптерде; 1123-бума, 87-дәптерде; 1123-бума, 88-дәптерде сақтаулы.

«Жинаған» деген сөзге баса мән береміз. Өйткені, «жинау» деп мақсатты түрде бір емес бірнеше нысанды бір жерге топтастыруды айтады. Бір өлеңді жазып алып, жұрт назарына ұсынғандық – жинағандыққа жатпайды. Сондай бір әрекет туралы Өкітай Ахметов деген іздеуші жазды. Оның айтуы бойынша Асан ақынның Уәйіс дегенмен айтысын 1934-1938 жылдары Мағауин Мұқан және Жақыпов Төлеухан деген мұғалімдер жазып алыпты. Біз ол айтыс туралы алдағы уақытта айтатын боламыз.

Асан ақын шығармаларын жинауға оның есімін ұрпақ есінде мәңгі қалдыру шараларын ұйымдастыру кезінде талпыныс жасалды. Осы жылдары жергілікті бастамашы-ұстаз Мұқан Теңлікбаев біршама ізденді.

Болашақта бұл ізгілікті іс жалғасын тапса, ел ішінде өзге де мұралары табылып қалуы ғажап емес.

Ілияс Жансүгіров Қарқара өңірін аралағанда өзі жинаған Асан ақын мұраларын реті келгенде газет, журналдарға бастырды. «Жеті қисса» дейтін толғауын «Жаңа мектеп» журналында (1926, №9-10) жариялады. Кейін өмірі мен шығармашылығына талдау жасап, өзінің алғашқы пікірлерін және ел аузынан жинаған шығармаларын тұңғыш рет «Ақыр заман» (1934) деген атпен кітап етіп шығарды.

Асан шығармаларындағы әлеуметтік мәселелерді зерделеген мақаласында Б. Қожакеева Өкітай Ахметовтың Алматы облыстық «Жетісу» газетіне жариялаған «Албан Асан» деген мақаласында (Ахметов, 2004: 22 мамыр) «Уәйіс пен Екінші Асан» деген айтысты 1934-1938 жылдары «Жаркентте ел аузынан Мағауин Мұқан және Жақыпов Төлеухан деген мұғалімдер жазып алыпты» дегенді айтады да айтыстан бірнеше шумақ үзінді келтіреді (Қожакеева, 2006: 67).

Біз осы айтыстың болғанына және ондағы өлеңдердің Асандыкі екеніне күмәнмен қараймыз. Күмәнмен қарайтындығымызға бірнеше себеп бар. Бірінші себеп – Ілияс Жансүгіров Асан ақынның көзін көргендерден жазып алған жеті бірдей қисса арасында айтыс өлеңдер жоқ. Егер Асан ақын шынымен айтысқан болса, сол өңірдегі Көдек, Бөлтірік, Әжек, Жүсіпбекқожа секілді ақындармен тым болмағанда сөз қағыстырар еді. Ол сөзқағыстар естіген елдің жадында жүрер еді де, Ілияс оларды жазып алар еді. Бірақ, ондай деректер Ілиясқа кездеспеген. Екінші себеп – Ілияс Асан ақынның молдалығына және ақындығына баға береді, ал оның айтыскерлігі туралы еш дерек келтірмейді, пікір айтпайды. Демек, Асан айтыс ақыны ретінде танылмаған. Үшінші себеп – мысалға алынған айтыс шумақтарының ішкі ырғағы әуенге үйлесімді болар еді де, ол үйлесім көпке дейін сақталып отырар еді. Қараңыз:

Атандық (3) Бармақ ұлы (4) Асан Албан (4),
Іс пен сөздің (4) арасы (3) түгел жалған (4).
Сәлде киіп (4) тоңқайған (3) өнер емес (4) ,
Құран артқан (4) есектен (3) көңіл қалған (4).
Жоғарыдағы шумақтағы ырғақ құрылымы одан кейінгі шумақта бұзылады:
Талпынбасақ (4) аспасбыз (3) осы таңнан (4),
Қол бастап (3), бүгін тайсаң (4) осы маңнан (4).
Күшпен алмай (4) дегенің (3) бола қоймас, (4)
Қан төкпей (3) түк бітпейді (4) бұл лаңнан (4)

Айтып отырғанда әуен үйлесімінің бұзылған ырғағы тыңдаушыға жағымсыз естіледі.

Рас, айтыста айтатын ойдың ағынына қарай ішкі ырғақ үнемі сақтала бермейді. Кейде ақындар ой ағынымен арқаланып кеткенде әуенді қоя тұрып, тақпақтап кететін кездері де болады. Бірақ, мына мысалдардан екі ақын арасындағы ондай тартыс байқалмайды. Яғни бұл шумақтар ауызша шығарылғаннан гөрі жазып шығарылған өлеңге ұқсайды. Төртінші себеп өлеңнің алғашқы шумағындағы бірінші жолдан-ақ көрінеді. Айтыскер ақын қарсыласына айтатын сөзінде еш қателік жібермеуі керек. Мұнда Уәйіс Асанның өзіне әкесінің атын дұрыс айтпай, бірден қателеседі. Ол:

«Атандық Бармақ ұлы Асан Албан», – дейді.

а) Асанның әкесінің аты Бармақ емес, Барманбек.

ә) Асанды көзі тірі кезінде жұрт «Албан Асан» немесе «Асан Албан» деген, «Асан молда» немесе «Асан ақын» атаған. Қазақ әдебиетінде Асан есімді тағы да басқа ақын бола қалса, «көпшілік мұнымен шатастырып жүрмесін» деген оймен «Албан Асан» деген атты қойған Ілияс Жансүгіров болатын. 1934 жылы жарыққа шығарған Асан ақынның жинағының атын ғана солай деп атағанмен, оның өлеңдерін талдау мақаласында бір де бір рет «Албан» деген атты қосақтамайды (Жансүгіров, 1988: 349-357).

Зар заман поэзиясының «соңғы өкілі» саналған, Мұхтар Әуезов баға берген, Ілияс Жансүгіров кітабын шығарған Асан ақын жырлары Дулат, Мұрат, Шортанбай, Әбубәкір шығармалары енген «Бес ғасыр жырлайды» (1989) жинақтарына, одан кейін «Он ғасыр жырлайды» (2006) топтамасына енгізілмесе де, оның толғаулары мерзімді баспасөз беттерінде, «Әлем» альманағында (1991), «Қазақ поэзиясының антологиясы» (1993) және «20 ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті» (1994) деген жинақтарда жарық көрді. Ол туралы деректер Ұлттық энциклопедияның 1-томына енген (2004). Т.Қауыпбайұлы мен Б.Шамұратқызының құрастыруымен «Заманның түрін естіңіз» деген атпен жеке шығармалар жинағы жарық көрді (2006). Бұлардың бәрі алғашқы Ілияс құрастырған «Ақыр заман» жинағының кейде үзінділерін, кейде толық нұсқасын қайталау еді.

Асан ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы Білім және мәдениет арнасында журналист Нұрболат Сұлтанғазиевтің «Арнайы жоба» (15.08.2015) және ғалым Бекзада Қожақееваның «Тұлғалар тағдыры» (2000) атты көрсетілімдері жарияланды.

Зерттеушілер назарында болуға тиіс мәселе – Асан ақынның кейінгі жылдар әр түрлі басылымдарда жарық көрген тыңнан қосылған жырларының мәтіндерін

алғашқы нұсқамен салыстыра отырып, мәтінтану талаптары тұрғысынан ғылыми сүзгіден өткізіп барып жариялау.

«Мұхтар Әуезов пен Ілияс Жансүгіровтен кейін Асан ақын өмірі мен шығармашылығына Тәуелсіздікке дейін неге көңіл аударылмай қалды?» деген заңды сұрақ туады. Шындығында жас ғалым Мұхтар Әуезов ақынның туып, өскен жеріне барған сапарында оның шығармаларымен танысады. Кейін 1927 жылы осы сапардан туған мақаласында Асан ақын шығармашылығына арнайы тоқталып, баға береді (Ауезов, 286-бума.) Ілияс Жансүгіров ақын толғаулары мазмұнының мәні мен маңызын ашып, қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі қарсаңындағы ел санасына түрткі болған туындылар екендігін жазған (Жансүгіров, 1988: 349-357). Бұдан кейін Асан ақын туралы айту тоқтаған. Рас, Асан секілді заманның зарын айтқан Дулат, Мұрат, Шортанбай, Әбубәкір секілді ақындар және олардың шығармашылығы туралы айтылған еңбектер болды. Мысалы, 1931 жылы С. Сейфуллин құрастырған «Қазақтың ескі әдебиет нұсқаларында»; 1933 жылы М. Әуезов, М. Жолдыбаев, Ә. Қоңыратбаевтар шығарған «XIX-XX ғасырдағы қазақ әдебиетінде»; 1940 жылы Сәбит Мұқанов құрастырған 8-сыныпқа арналған хрестоматия-оқулықта; 1942 жылы Сәбит Мұқановтың «Қазақтың XVIII-XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» атты оқу құралында; сондай-ақ, 1943 жылы жарық көрген Қ. Жұмалиевтің 8 сыныпқа арналған әдебиет оқулығында Дулат, Мұрат, Шортанбай, және басқалар туралы айтылды, бірақ Асан ақын олардың қатарында аталмады.

Аталмай қалуының саяси-әлеуметтік себептері бар еді. Біріншіден, ақынды ғылыми ортаға Ілияс Жансүгіров «Албан Асан» деп таныстырған соң, зиялы қауым «рушылдықты көкседі» деген сөзге қаламыз ба» деп тартынды; екіншіден, Асан ақынның өмірі мен шығармашылығын тұңғыш жариялаған Ілияс Жансүгіров «халық жауы» деген жаламен атылған еді. Демек, ол мақтаған ақынды тілге тиек ету – «халық жауын» да дәріптегенмен бірдей болатыны түсінікті. Үшіншіден, Кеңестер Одағы мен Қытай мемлекетінің арасындағы саяси ахуалға орай, Қытаймен шекаралас аумақтағы халықтың рухани өміріне де партиялық сақтықпен қарау туралы коммунистік билік тарапынан жазбаша болмаса да ауызша құлаққағыс жасалды. Әкімшілдік-әміршілдік жүйе қалыптасқан қоғамда жәй ғана құлаққағыс қылғанның өзі бұйрықтан да пәрменді болатыны сөзсіз-тұғын. Төртіншіден, фашистік Германия мен Кеңестер одағының арасында болған соғыстан кейінгі жылдарда Асан ғана емес, жалпы ұлттың рухани мұраларына таптық көзқараспен, партиялық сеніммен қарау жөнінде бірнеше ресми қаулылар қабылданды: 1947 жылы 21 қаңтардағы «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмыстарындағы саяси өрескел қателер туралы» қаулысы және 1952 жылы ҚазКСР КПОК-нің Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және музыка мұрасын зерттеуді сын тұрғысынан қарап, пайдаланудың жайы және оны жақсарту шаралары туралы» қаулысы халықтың ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан рухани құндылықтарының бәріне коммунистік идеология тұрғысынан қарау тапсырылды. «Әулие-әнбиелерді асқақтатады, рушылдық-тайпалық салтты мақтайды» деген желеулермен ұлттың көптеген құнды жәдігерлері ғылыми кеңістіктен ысырылды. Кейбір ақын-жыраулардың шығармашылықтары арнайы талқылауға түсті. Сондай

талқылаудың бірі ҚазКСР ҒА Әдебиет және өнер институтының ғылыми-теориялық конференциясында 1959 жылы маусым айның 15-нен 19-на дейін қатарынан төрт күн болды. Осыдан кейін жалпылама кеңестік саясат аясында сөз болғаны болмаса, Дулат, Мұрат, Шортанбай, Әбубәкір өмірі мен шығармашылықтарына батыл қадам жасаудан гөрі сақтықпен қарау орын алды. Әйтсе де бұл ақындар туралы ғылыми зерттеулер соңғы жылдары ерекше қарқын алды (Сейітжанов, 2025: 213-223).

Халық жадында жүрген Асан ақын туралы ғылыми орта ауызша сан мәрте айтқанымен, жазу ісіне бірден бел шешіп кірісе қоймады. Тек Тәуелсіздік туы көтерілгеннен кейін ғана мүмкіндік туған болатын.

1996 жылы жазушы-зерттеуші Төлен Қаупынбайұлы Асан ақын өмірі мен шығармаларына арналған мақаласын «Бабалар аманаты» деген жинағына енгізді (Қаупынбайұлы, 1996: 143). Бұл мақаласында ол Асанның өміріне қатысты тың деректерді келтіреді. Ақын толғауларының мазмұнына баға береді. Өмір шындығын, әлеуметтік ахуалды бүкпесіз айтқандығын алға тарта отырып, толғауларының көркемдік кестесіне сын көзбен қарайды. Өмір шындығын ашына айтып, зарланған ақынның толғауларынан махамбеттік күрескерлік рухты таба алмайды. Әйтсе де қазаққа қатысты кейбір сындарының Абай мінеулерімен тең түсіп жатқандығын айта кетеді. Асан толғауларының астарында ұлт-азаттық идея жатқандығын: «Азаттық пен еркіндік – адам баласының асыл арманы, қол созар биік мақсаты... Бұл тұста Асан ақын еркін көсіледі», – деп жеткізеді (Қаупынбайұлы, 1996: 155).

Зар заман ақындарының поэзиясын зерттеген ғалым Б.Омарұлы 1998 жылы қазақ пен қырғыз ақындарының ортақ тақырыптарына мән беріп, (Омаров, 2000: 233) Асан ақынның екі елдің басындағы ахуалды бөліп-жармай, бірге жырлайтындығын тілге тиек етеді. Кейін Асан ақынның толғауларындағы аңсар-армандарды «Зар заман поэзиясы» деген монографиясында жан-жақты талдайды. Асан ақын шығармаларындағы зарлану, мұңданумен қатар азаттықты аңсау, бостандыққа ұмтылу да жатқандығын: «Асан молданың өлең-жырларында отарлаушылардың Жетісу жеріндегі ойранына наразылық білдірген халықтық көңіл-күй айқын сезіледі, қоныстан айырылудың мұң зары басым тұрады», – деген ойларымен аңдатады (Омарұлы, 2000: 118-120). Халықтың отарлауға наразылық білдіруінің астарында азаттыққа ұмтылу жатқандығы – ақиқат.

2000 жылдары Сәрсенбі Дәуітов XX ғасырдың бас кезіндегі ақындары шығармашылығының топтамасына енгізгенде Асан ақынның өлеңдерін тілге тиек етеді. (Дәуітов, 2000: 26).

2006 жылы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты әзірлеп жарыққа шығарған «Қазақ әдебиетінің тарихы» онтомдығының 6-томындағы «Жекелеген ақындар шығармашылығына шолу» деген бөлімде Асан ақын өмірі мен туындыларына да шолу жасалды (Қазақ әдебиетінің тарихы, 2006: 130-133).

Бұдан кейін Асан ақын өмірі мен шығармаларына назар аударған ғалым Тоқтар Өлібек «Барманбекұлы Асан деп, ұғыңыздар хатымнан...» деген атпен жариялаған ғылыми-танымдық мақаласында өзіне дейінгі зерттеушілердің ойларын толықтыра отырып, өз тарапынан тың деректер, жаңа пікірлер айтады. Ол Мұхтар Әуезовтың Асан ақын шығармашылығы туралы ойларын ортаға салады. Асанның молдалығының

сопылық бағытына назар аударған М.Мырзахметов ойларына қосылады. Асанның ұрпақтарымен жүзбе-жүз кездесіп, тұңғыш рет ол Асан ақын шығармаларының қолжазба қорларында жатқан нұсқаларын салыстырады. Ғалым Асан ақынның «орыс өкіметінің жаңа басқару ережесінен зардап шегіп, ата қонысына айырылған елдің күйзелісін, көкірегіне шер болып байланған әділетсіздікті, теңсіздікті, тексіздікті жырына өзек еткенін» айтып, негізгі идеясының астарында азаттық үшін арпалыс жатқанын аңғартады (Өлібек, 2008: 75-80).

Зерттеуші Б. Қожакеева «Албан Асан шығармашылығындағы әлеуметтік мәселелер» деген мақаласында ақынның толғауларындағы бұқараның рухани тоқырауының астарындағы ақиқаттарға көңіл аударады (Қожакеева, 2006: № 2, 67).

Асан ақынның өміріне қатысты деректер мен өлеңдеріне қатысты ойларын ортаға салған өлкетанушы Жұмаш Өтеевтің әр кездерде мерзімді басылымдарда жарияланған ғылыми мақалалары назар аударуға тұрарлық (Өтеев, 1999).

Асан ақынның толғауларының біріндегі:

Руым – Алжан сұрасаң,

Айтайын тағы затымды.

Әкемнің аты – Барманбек

Асан молда атымды.

Әлі, Көшек – туысым,

Әкеміз бір, жақын-ды, – деген түйдектен оның шежіресінен аз-кем дерек аламыз (Алжан-Өлі-Көшек шежіресі, 2015: 15). Ал енді оның өзі «Асан молда – атым» деп тұрса, кейінгілер неге «Албан Асан» атап кеткен деген сұраққа көп ойланудың қажеті шамалы. Кілең Албан тайпасының адамдары оны өз ішінде олай атамасы анық. Олай аталуының бір себебін өлкетанушы Ж. Өтеев: «Ақын Е.Ібітановтың ел аузынан естігендеріне жүгінсек, ...егіздің сыңарындай ... елдің ортасында Асан көп жүрген. Қырғыз жұртына ақындығы әйгіленіп, абыройы тасыған... Сондықтан қырғыздар «Албан Асан» деп құрметтеп... төрден орын берген...» (Өтеев, 1999), – деп тарқатады Біздіңше, Ілияс Жансүгіров алдымен сонау XV ғасырдағы тарихта бар Асан Қайғыдан ажырата атау үшін және Алаштың ортасында басқа Асан есімді ақындармен шатастырмас үшін қазақ ғұрпында бар әдеп бойынша («Мәшһүр Жүсіп», «Кете Жүсіп» деген секілді) Асанның да есімінің алдына руының атын әдейі қосып атаған секілді.

Асан секілді қазақ қоғамының өзгерісіне көңілі толимаған ақынның алдымен өзін тану үшін оның тегіне генеалогиялық (Laskowicz, 2005: 5) барлау жасап алған абзал.

Бізге дейін зерттеушілер Асанның ататегіне назар аударған. Аударатын себебі – табиғат заңдылығы бойынша кез келген жаратылыс шыққан тегіне тартпай қоймайды. Осы заңдылықтың ақиқатына көз жеткізбек болып Асан өміріне назар аударған Ілияс Жансүгіров «Асанның Албан руының Алжан деген рушаның ішіндегі...», – дейді де (Жансүгіров, 1988: 356) арықарай бармайды. Оның себебін біз сол кездегі қоғамда орын алып келе жатқан кеңес өкіметінің саясатынан көреміз. Ал кейінгі іздеуші Т.Қаупынбайұлы алға тартқан ататек шежіресіне қатысты мағлұматтар (Қаупынбайұлы, 1996: 145) кейінгі шежірелерде ұсынылған мәліметтермен

(Сәрсенбаев, 2023: 423) сәйкес келмейді. Ал Тынышбек Алмабекұлы жинастырып, құрастырған үлкен Шежіре кітапта басқаша өрбиді (Бәйдібек баба – алып бәйтерек. 2011: 349-350).

Жоғарыдағы ататек шежірелеріндегі деректердің әралуандығынан байқап отырғанымыздай, Асан ақынның тегі генеалогиялық таным тұрғысынан әлі де тиянақты зерттелмеген. Әйтсе де біз соңғы мағлұматтарға көңіл аударамыз. Өйткені, онда Асан ақын ата-бабаларының аттары және ұрпақтарының да есімдері әжептеуір толығырақ қамтылған. Солай болған күннің өзінде бұл тізбеде де кейбір ата кірмей қалған болуы ғажап емес. Өйткені, көшпелі қазақ шежіресі атадан балаға ауызша ауысып отырады. Ыждаһатты ұрпақ ұмытпай жадында сақтағанмен, немкетті ұрпақ ататегін толық есінде сақтамауы да мүмкін. Дегенмен, екі шежіреден де біздің білетініміз – Асанның Райымбек батырмен туыс екендігі. Сырымбеттен Райымбектің атасы – Хангелді және Асанның атасы – Әлі бірге туады. Елінің ертеңі үшін басын бәйгеге тіккен, өмір бойы халқының қамын жеп өткен Райымбек шыққан тектен Асан секілді ел мұңын мұндайтын тұлғаның шығуы – табиғи құбылыс. Асанның әкесі Барманбек та көзі ашық, көкірегі ояу жан. Асан секілді еті тірі ұлын ілім-білім алуға ерте баулып, жол көрсеткен. Тіпті, оның азаматтық көзқарасының қалыптасуына да игі ықпал тигізгені сөзсіз. Асан өмірлік ақыл-кеңесті және алғашқы сауатты осы Барманбек әкесінен алған. Жалпы, бұл әулет өз заманында азаматтық рух тағылымдарын, парасат қағидаларын берік ұстанғандығымен көпке үлгі болғандығын Асанның болмысы дәлелдей түседі. Оның тумысы да бөлек. Ол – үшемнің (кей деректе төртемнің) біреуі.

Асан ақынның әкесінің есімі бір шежіреде «Барменбек», енді бір зерттеуде «Барменбек», тағы бір еңбекте «Барманбек» деп жазылады. Біз Асанның өзі айтқан нұсқамен атауды жөн санадық. Асан ақынның өзі: «Әкемнің аты – Барманбек» деген. Ендеше одан ауытқымағанымыз жөн. Ал өзінің есімін «Албан Асан» дегеннен гөрі Ілияс Жансүгіровтің өзі зерттеуінде жазып кеткендей «Асан ақын» деп атағанды жөн санадық.

«Асан сөзін ұғынуға көмекші болуы үшін алдымен Асанның жүрген жерін, өскен ортасын, өткізген заманын қысқаша шолып өтуіміз керек», – деп Ілияс Жансүгіров (Жансүгіров, 1988: 350) туып-өскен жеріне, заманына барлау жасап алады. Біз де сол бағытпен кейбір деректерді нақтылай түсеміз.

Адам ес біле бастағаннан өзі туған жердің сұлулығын көріп өседі. Асанның туып-өскен жері – Хантәңірінің баурайы, Шалкөде мен Қарқараның жайлауы, Қарасаз бен Үшқақпақтың қойнауы. Таулы өлкенің әдемілігі әсерге бөлемей қоймайды. Өлкенің табиғатын көріп өскен адамның сұлулыққа іңкәрлігі ерте оянары сөзсіз.

Жайлауы мен қыстауын жылдар бойы иемденген соң ол жерлер көшпелі жұрттың біржолата меншігіне айналады. Асан ақын аталарының қыстауы Қарасаз болса, жайлауы Үшқақпақтың күншығыс жағында болған дейтін үлкендер ақынның қай жерде дүниеге келгендігін дәл айта алмайды. Ал ғалым Т. Әлібек: «Асан Барманбекұлы қазіргі Алматы облысы Райымбек ауданына қарасты Қақпақ ауылының маңында дүниеге келген», – деп көрсеткен (Әлібек, 2008: 76). Бүгінгі оқырман Ілияс Жансүгіровтың «Ақын Асан Алматы облысы Кеген ауданы (Жаркент

үйезі)» деген туған жеріне байланысты сөзінен кейін қазіргі территориялық бөлініс бойынша біздің айтқанымызға күдікпен қарамағаны жөн. Ілияс Жансүгіров дұрыс айтып отыр. Өйткені, ол кезде, яғни «1933 жылы 1 мамырға қарай Кеген ауданында Бірлік-Сүмбе, Бөдеті, Жалаңаш, Есекартқан, Қайнар, Қарабұлақ, Қарашығанақ, Кеген, Кеңбұлақ, Көкбел, Қақпақ, Көмірші, Мерке, Мұрап, Нарынқол, Отырықшы-Сүмбе, Пияздық, Подгорный, Сарыжаз, Таушілік, Текес, Тоғызбұлақ, Ұзынбұлақ, Өкірші және Шалкөде ауылдық кеңестері болды». Ал Ілияс Жансүгіров Асан ақын туралы мақаласын 1934 жылы жариялаған.

Кей ақпараттарда «Асанның туған жері Сарыжаз» деп айтылады. Бұл мәліметті Асанның немересі Рыскелдіұлы Төлеген әкесінің айтуы бойынша жазып алған делінеді. Ақынның туған жеріне қатысты мәліметтерде осындай әркелкілік болған соң да Ілияс Жансүгіров Асан ақынның туған жерін жалпылама «Кеген ауданы» деген секілді. Асанның Үш Қақпақ тауларындағы Көксай жайлауында жерленгені туралы деректі шежіреші Жәлел Айдарханұлы жазады (Айдарханұлы, 2012: 477). Мұны Асан ақынның немересі айтқан дерек те мақұлдайды. Шындығында, 1916 жылы ұлт-азаттық көтеріліс кезіне қатысты құжаттардың бір де бірінде Асан Барманбекұлының аты аталмайды. Елге танымал тұлға, көптің сөзін сөйлеп, азаттық идеясын жарлап жүрген ақын ел басына күн туғанда бас бұғып отыра алмас еді. Демек, ол қоғамдық санаға қозғау салып, сол қозғаудың нәтижесін өз көзімен көре алмай, Патшаның июнь жарлығы шыққанға дейін, көтерілістің қарсаңында қайтыс болған.

Қазақтың ұғымындағы «молда» деген сөз араб тілінен аударғанда «мырза» деген мағына береді. Ал «мырза» – «ауқатты, беделді, жомарт және мәрт адам» дегенді білдіретін құрметті атақ. Бұл атақ елге қамқор болған, ақыл-парасаты биік тұлғаларға айтылған. Асан мұны да бұлжытпай орындап, ағартушылық іспен айналысты. Асан ислам дінінің шарият негіздерін, хадистерді, діни жөн-жоралғыларды жетік білді. Неке қию, жаназа шығару, азан айту, жаңа туған балаға азан шақырып ат қою секілді діни рәсімдерді адал атқарды. Ел арасында имандылық, адамгершілік қағидаларын насихаттады. Ол елден ерекше болып көрінбеді. Өзінің қоңыртөбел тұрмысына қанағат қылып, Алланың алдындағы адалдығын сөзімен де, ісімен де дәлелдеп күн кешті. Бұрынғы ата-бабаларынан, ғұламалардан жеткен тағылымдарда айтылған: өтірік айтпау, жұмсақ мінезді болу, ешкімді ренжітпеу, барға қанағат, жоққа салауат қылу, өзін де, тұрған үйін де үнемі таза ұстау, ашуланбау, сабырлы болу, біреудің сыртынан ғайбат айтпау, жала жаппау, ұрлық қылмау, мұқтаждарға қол ұшын созу, жетімдерге қамқорлық көрсету, ағайын арасына дәнекер болу секілді т.б. адамгершілік шарттарын алдымен өзі бұлжытпай орындады. «Молда» деген сөз өзгеге білім үйретуші «білімдар», «ұстаз» деген мағынаға да ие. Асан білімдарлығымен де айналасына ақыл-парасат нұрын шашып жүрді. Сондықтан да оны халық «Асан молда» деп ерекше құрметтеді. Осындай дәрежеге жетуіне сауатының кемелдігі себеп болғаны сөзсіз. Оның ілім-білімдік сауатын қайдан ашқаны, қай жерде білім алғаны жөнінде Т.Әлібек: «Алғашында ауыл молдасына тіл сындырған Асан 1875 жылы шамасында (яғни 9-10 жасында – С.М.) Бұқара қаласына барып, сондағы діни оқу орындарының бірінен тәлім алады. Араб, парсы тілдерін меңгеріп, өздігінен орысша үйренуге талпынады», – дей келе, Жәнәбіл Тоқанұлы деген қартпен жүзбе-

жүз сөйлесіп, онымен Асан туралы сұрағанында, ол қарт: «Асан молда өзінің Ташкен, Бұқарадан білім алғаны жайлы әңгімелейтін еді», – деген ақпаратын алға тартады (Әлібек, 2008: 77). Ілияс Жансүгіров айтқандай, «бір ат, бір бұзаулы сыйырдан дәулеті артылмаған жұқана» (Жансүгіров, 1988: 356). Асанға Бұқараға дейін жету үшін кәдімгідей қаржы-қаражат керек болған.

Қарқара жәрмеңкесіне сауда жасау үшін келетін Уәли бай – Уәли Ахун Йолдашев (Вали Ахун Юлдашев, Веливай (1839-1916) сауда-саттықпен ғана емес, содан түскен қаржының белгілі бір бөлігін қайырымдылыққа жұмсап отырған меценат еді. Қазақ, ұйғыр балаларын діни оқу орындарына жіберіп, білім алуына жәрдемдескен. XX ғасырдың 1912-13 жылдарында Қапез, Сауытақын (ұйғыр), Шәршікен және тағы екі баланың Түркияда оқуына Бейбіт қажы, Оразалы болыс, Оразай би секілді ел басшыларымен бірге қол ұшын созған ол бұдан бұрын, Алжан руының игі жақсыларының ықпалымен Асанның да Бұқарадан оқу оқып, білім алып қайтуына қайыр көмегін тигізген. Сонда алған сауатының жоғарылығы Асанның молда дәрежесін де биіктеткен. «Бес намазды оқып, оразаны қаза қылмай, дінге ықыласты болып, ығы келсе әрбір ауылға қоңсы қонып, молда болған» (Жансүгіров, 1988: 356) оның «молда» атануына бес уақ намазын қаза қылмайтын тақуалығы ғана емес, сауатының тереңдігі мен адами қарым-қатынас, өмірлік мұрат жолын жан-жақты тарката, талдай алатын ілімдарлығы және сол болмысына дақ түсірмей жүргендігі де себеп болса керек.

Ел ішіндегі бақуатты ақылдылар сауаттылығымен айналасына білімпаз ағартушы ретінде танылған Асанды жалдап, өз ауылында бала оқыттырған кездер де болып тұрған. Соның бір дәлелі – Төлесұлы Байсейіт батырдың үшінші ұрпағы, Байынқол болыстығына қатарынан екі мәрте болыс сайланған Тоқан Сағынайұлы Үш Қақпақ маңындағы Өкіршідегі Топтал деген жерге мектеп салдырған да ол мектепте бала оқытуға Асан молданы жалдаған (Ауылым Байынқолдың сағасында, 2010: 64). Асанның орыс тілін де білгендігінің бір дәлелі толғауларында орысша сөздердің қолданылуынан байқалады. «Мойынына знак тағып жүр», «Іріскелет (расклад) көтермей», «Белетпен (билет) сатты өзіңе», «Поднадзор (бақылаушы) шықса, ұсталып», «Съездегі билердің», «Быршыдатыл (председатель) сайлады», «Көбейтеді зәкүнді (законды)», «Би ыстаршын, (старшина) болысың», «Порымменен (формаменен) көрсетіп» секілді мысалдардан көретініміздей, ол кейбір орыс сөзін сол қалпында, көбін қазақ тілінің үндестік заңдылығы бойынша қолданады.

Біз Асан ақынның өмірі мен шығармашылығына қатысты жоғарыда айтылған сөзімізде алдымен оның шығармаларының жиналуына қатысты деректерді сараладық. Жариялануындағы ізденістерге хронологиялық таныммен назар аудардық. Тегі мен туған жеріне қатысты пікірлерді салыстырды. Оның сауаттылығының қайдан бастау алатындығын анықтадық. Бұл мақаламызда жинақтау, салыстыру, бағалау, сараптау әдістерін қолдандық.

Асанның ақындығы туралы алғаш пікір айтқан Мұхтар Әуезов өзінің 1927 жылы Ленинградта жүргенде жазған «Казахское народное творчество и его поэтическая среда» деген мақаласында: «Тұтастай алғанда, Асанның шығармашылығы өзіне таныс, поэтикалық қиялына қатыгез тағдырдай төнген, өз заманында аса қорқынышты

көрінген, жалпы алғанда, сол кездегі кедей қазақ халқының өмірін қоршаған барлық әділетсіздіктерге қарсы, кешігіп болса да жүзеге асқан наразылықты көрсетеді. Ол 1916 жылғы оқиғалардың қарсаңында қайтыс болды. Билердің, болыстардың, барлық атқамінерлердің азғын іс-әрекеттерінің бетін ашып, өлтіре сынап; ешбір еңбексіз-ақ, тек орыс шенеуніктерінің көз алдында даланың алдыңғы қатарлы, саналы адамдары деген жалған атаққа ие болған олардың іштей шіріген, бұзылған іс-әрекетін толық әшкерелеп, ащы күлкімен келемеждеген күйі өмірден өтті», – дейді. (Ауезов, 286-бума: 17)

М. Әуезовтен кейін «Асан ақын» деп шығармашылық қарымына баға берген Ілияс Жансүгіров «Асан туралы» деген мақаласында оның қайдан шыққанын, қайда туғанын, сауатының қандай болғанын айта келе, шығармаларының қашан жазылғанын анықтайды, толғауларының мазмұнына баға береді. 1916 жылдың алдындағы қазақ шындығын ашық айтқан, сол көтерілістің болуына бірден-бір рухани қозғау салған азаттық жаршысы санатында дәріптейді (Жансүгіров, 1988: 349-357).

Асанның ақындығы туралы сөз болғанда, «Асан «бәленшемен» айтысқанда «былай» деген екен» дейтін өлең шумағы жинаушылардың қолына ілікпеген. Соған қарағанда ол әу баста бойында ақындық қабілеті болса да, ақындықты мұрат тұтып, соңына түспеген. Оның мұраты – алғашқыда айналасына имандылық нұрын шашу, мұсылман дінінің таза бұлағынан сусындату болған. Әйтсе де өз замандас-жерлесі Кәрібоз Қаңтарұлы секілді оразаны уағыздап, Қазаннан өлең кітап шығарған жоқ. Бала күнінде тақпақ айтқыштығымен, бозбала күнінде ара-тұра алтыбақан басында өлеңшілігімен көзге түссе де, елдің арасына «Асан ақын» деген аты тарамды, «Асан молда» деген атақпен әйгілі болды. Бірақ, дін жолын уағыздаудан да маңызды шындықтар оның шығармашылығына ықпал еткен..

Патшалық империя ұлан байтақ жерді отарлауды Асан өмір сүрген заманнан көп бұрын бастаған болатын. Қазақтар бұл саясатқа қарсы үнемі бас көтеріп отырды. Өйткені, отарлаушылар қазақтың алдымен атам заманнан қоныс етіп келе жатқан жерін тартып алды. Иемденіп алғанымен қоймай, өз атамекенінде отырған қазақтың өзіне салық салды. Тартып алған жерлеріне сырттан азып-тозып келген мұжықтарды қоныстандырды. Олар қазақтан құл мен күң ұстайтын көпестерге айналды. Патшалық империя иемденген жерлерге қазақ мал өрістете алмайтын болды. Жергілікті халықты адам қатарына санамай ар-намысын таптай бастады. Өз діндерін, салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын күштеп ендіре берді. Жаңа басқару Ережесі бойынша елге келген тәртіптің бәрі қазақ таным-түйсігіне, ғасырлар бойы қалыптасқан әдеп-ғұрыпына жат еді. Үш жылға болыс сайлау ережесін енгізді де, бір анадан туған екі қазақты болыстыққа таластырып қойды. Ел мойындаған, жұрт құрметтейтін білікті адамды емес, Асанның сөзімен айтсақ, «есігіне екі кісі кірмегенді» елге басшы етіп қойды. Оқығандарды емес, табылса, шала сауаттыларды, табылмаса сауатсыздарды, қолына билік беріп өзінің қазағына айдап салды. Міне, осы әлімжеттік пен әділетсіздіктер Асан секілді ақынның жүрегін жаншыды, санасын қозғады, көңілін жабырқатты.

Ол:

Күннен-күнге, албаным,

Заманың сенің тарылды, – дейді.

«Албаным» дегенді ол «елім», «жұртым», «халқым» «ұлтым» деген мағынада қолданып отыр.

Өзгелер айта алмаған шындықты айтуды өз мойнына ала сөйлейтін Асан ақын ақындықтың соңына түсіп, кәсіп етіп, біреуді мақтап, біреуді жақтап мал табуды, болмаса судың сылдырын, тоғайдың бұлбұлын сипаттап, суреттеп жанның рахаты мен ләззатына бөленуді ойламаған. Көзімен көрген шындықты қазақтың жүрегіне сіңіріп, санасына қозғау салғысы келгенде қара сөзден гөрі өлең сөздің өтімді екенін білген де ақиқатты өлең сөзге жаны құмар қазаққа жырмен жеткізуді дұрыс санаған. Осы мақсатын орындау барысында «сөз сарасын қиыннан қиыстырып» отырмайды. Олай «он ойланып, жүз толғануға» уақыты да жоқ еді. Өйткені заманның барысы оның өзін ғана емес, патшалық империяға бодан болып, азаттығынан айырылған, ішінен мүжіліп, сыртынан үгіліп, тозып бара жатқан ел-жұртын азаттыққа ұмтылуға асықтырған болатын.

Өсте күреске шақыратын сөз аса көркемдікті қажет етпейді. «Аттан!» деген жалғыз ауыз сөз секілді, болмаса аруақ шақырып, ұрандаған бір ауыз сөз сияқты нақ та дәл, анық және қарапайым болады. Қарапайым халықтың санасына қарапайым да түсінікті тілмен жеткізуді көздейді. Сөйтсе ғана халықтың рухы оянады, қайраттанады, намыстанады, түптің түбінде бас көтереді деп түсінеді. Солай түсінгендіктен де:

Шетіңнен қасқыр жеп жатыр,

Келмейді бұған намысың! – деп қазақтың намысын қайрайды, ожданым оятады, күреске шақырады. Бұл тұрғыдан қарағанда Асан ақын патриоттық рухы асқақ замансөзгер (публицист) санатында көрінеді.

Асан – өмірге ойшылдықпен қараған ақын. Қоғамның да тынысын әр қазақтың жан дүниесіндегі өзгерістер арқылы қарап бағалаған (Smith, 1993: 15) Қоғамдық санаға үстем саясат ерекше ықпал ететінін түсінген. Сондықтан да Патшалық империя саясатының қазақ қоғамына әкелген кесепатын көзімен көріп, көңіліне түйеді де соның салдары қайда апарып соғарына, өзінің қара басының ертеңгі күніне емес ұлтының келешегіне алаңдайды. Сыртқы күштердің қуатты ықпалынан қазақ қоғамының іштей ыдырап бара жатқанына күйзеледі. Бұлай жалғаса берсе, жерінен түгел айырылған қазақ күні ертең өзі де жоғалып кетуі мүмкін екендігіне алаң болады..

«Тілі екеудің діні екеу» дегенінде де үлкен мән бар (Бұл мәтелді замандасы Әбубәкір Кердері де айтқан – С.М.). Қазақ күндердің күнінде патшалық империяның тілімен сөйлеуге көшеді. Сөйтіп, қос тілді болады. Екінші тілі арқылы сол тілдегі әдетті, әдепті, ғұрыпты, салтты бойына сіңіреді. Екі тілдің қайсысы күшті болса, сол үстемдік құрып кетеді де мінез-құлық, салт-сана, имандылық шарттарының бәрі сол бағытқа қарай ауысып, наным мен сенімі де сол жаққа бұрылады деп сенеді. Осындай ұлтсыздандыру әрекеттеріне қарсы тұрарлық қайран іздейді, қайрат жасауды діттейді. Қайрат қылғаны сол – өзінің көкірегін керген қоғамдағы ақиқатты, ащы шындықты ауызша толғайды (Домбыра сүйемелінсіз қарапайым қара

сарынмен жыр толғаудың бір үлгісін жыршы Нұрақын Қасымбекұлынан көргенбіз – С.М.). Асан ақын империялық саясаттың күннен-күнге күшейіп бара жатқанына алаң көңілін бар қазаққа жазбаша да таратуды жөн көреді.

Бұған дейін ғасырлар бойы ала жаздай алаңсыз өз еркімен жиналып, өз тәртібімен тарайтын Қарқара жәрмеңкесін патшалық империя ресми түрде қарамағына алып, иелік еткеннен кейін сауда-саттықтың бәрін өз талаптары бойынша жүргізген соң ондағы қалыптасқан дәстүр бұзылады да, «тиынсыз нәрсе табылмайтынға айналады»; атам заманнан біріне-бірі сүт сатпайтын қазаққа сүттің сатылуы жат көрінеді; айтқанына көнбеген «ер азаматтардың түрмеге айдалғаны», шөбі шүйгін, шұрайлы жазықтың, «балықты көл, өзен-судың орысқа қарағаны»; «қыстау болса, жайлау жоқ, жүрген жерінің тарылғаны»; «орысқа тиген жерлерге салт атты қазақ бара алмайтыны»; табиғат ана өсірген қазақ жеріндегі «қарағай, қайың, талдың қазаққа билетпен сатылғаны» секілді қысымның бәріне Асан ақын жаны төзбегендіктен, өз замандастарына ауызша айтып та, хат танитындары танымайтындарға «оқып берсін» деп жазбаша жазып та таратып, елдің рухын оятуды, санасына серпін беруді көздейді:

«Енді не айла, жақсылар,

Табыңыздар амалды!» – деп ұран тастайды. Шындығында, «Зар заман» ағымы қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күресінің идеялық өзегі болды. Отаршылдыққа қарсы идеялық күрес жүргізген «Зар заман» ағымы халық ахуалының нашарлауы, жер мен судан айырылуы, билік жүйесінің тізгінін ұстап отырғандар тарапынан жасалған жүгенсіздік пен паракорлық, адамдардың мінез-құлқының бұзылып, моральдық азғындауы, діннің бұзылуын өз шығармаларына арқау етті» (Телеуова, 2025: 116).

Найзаның ұшы, білектің күшімен емес, сөздің қуатымен елдің санасына түрткі болуды ойлаған Асан ақын өзі сезінген, көрген, бағалаған шындықты өзгелер де білсін, сезінсін деді. Егер оның өлеңін естіген, оқыған жанның санасы оянса, бір қарсылық көрсетер деп үміттенеді. Зар заман ағымының өкілдері секілді Асан ақын да «отаршылдық саясаттың құйтырқы амал-айлаларын, қазақты билеу үшін пайдаланған қулық-сұмдықтарын әріден танып, соны халықтың санасына жеткізуге ұмтылды» (Омарұлы, 2000: 344).

Ақиқатында, оның жырлары халықтың санасына қозғау салды. Бұқара айналасына Асанның көзімен қарап, патшалық империяның езгісіне төтеп, дегеніне көніп жүре беруге болмайтынын сезінеді. Ар-ожданы қозғалады, рухы оянады. Бодандықтан бостандыққа, отарлықтан азаттыққа ұмтылуға көшеді. Асанның зары – әр қазақтың зары еді. Оның жырларын естігендер де, оқығандар да өзі күнде көріп, мойнымен көтеріп жүрген қиындықтар екеніне көзі жетіп, ашу-ызасы келеді. Өйткені, Асан жырлары да зар заман ағымының өзге өкілдерінің туындылары сияқты «халық ішінде қоғамдық пікір орнықтырды, түйткілі көп нәрселерге жұрттың көзін жеткізді... ұлттың азат болу идеясын елдің санасына сіңірді» (Омарұлы, 2000: 347).

Асан жырларындағы ұлт-азаттық идеяны біз оның зарлы жырларының астарынан іздейміз. Асан ақын жырларының ұлттың рухын оятқанына бірден-бір дәлел – 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің дәл Асан өмір сүрген өңірде болғандығы.

Асан туындыларының мазмұнын алғаш сараптаған Ілияс Жансүгіровтің: «1916 жылдың көтерілісінің күшті болған жері – Жетісу. Көтеріліс алдында ел басында қандай күй еді, қандай ауырмалық, азғындық бар еді, Асан сөзінде жақсы айтылған... Міне, Асан ақын өлеңдерінің тарихи қымбаттылығы осы жағында жатыр», – деген тұжырымы (Жансүгіров, 1998: 357) біз көтерген тақырыптың да қорытындысына лайық.

4. Зерттеу нәтижесі

Бұл зерттеу мақала мазмұндық тұрғыдан екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлігінде Асан ақынның шығармаларының жиналуының қашан басталғаны, кімдердің атсалысқаны анықталып және келешекте де іздестіру керектігі түйінделеді. Бұл үрдіс Асан ақынның туындыларының жариялануына назар аудартуы да мүмкін. Асанның сауат ашып, ілім-білім алуына қатысты тың деректер ұсынылады. Асан ақынның өмірі мен шығармаларының М.Әуезов пен І. Жансүгіровтен кейін Тәуелсіздікке дейін зерттелмей қалуының себептері айқындалады да, одан кейінгі жылдары кімдердің зерттеу нысанына алғаны зерделенеді. Асан ақынның бүгінге дейін қайда туып-өскеніне қатысты әр жарияланымда әр түрлі айтылып келген деректер салыстыра сараланады. Екінші бөлігінде Асан ақын шығармаларындағы ұлт-азаттық идея туралы сөз болады. Оның шығармаларының ұлттық сананы оятуға, қоғамдық ой-пікірге қозғау салуға пәрменді ықпал тигізгенінің нақты дәлелі – 1916 жылғы Қарқарада болған ұлт-азаттық көтеріліс екендігі тұжырымдалады.

5. Қорытынды

Асан ақын өмірі мен шығармашылығына мақалада XX ғасырдың бас кезіндегі халық шығармашылығындағы ұлт-азаттық идеяларды анықтау мақсатында назар аударылды. Шындығында Дулаттың да, Мұраттың да, Шортанбайдың да зарланған жырларының барлығы бодандықтан арылуды, азаттыққа қол жеткізуді, қазақ деген халықтың өз алдына дербес өмір сүруін аңсағандықтан туғандығы айқындалады. Ондай арман, аңсар болмаса, Асан ақын Барманбекұлы да ел басындағы ауыртпалықты соншалықты күніре, зарлана жырламаса еді. Оның туындылары жырмен айтқаннан өзге амалы қалмағандықтан, тым болмаса ұлт ұжданына түрткі болам ба деген үміттен туған жырлар болатын.

Асан ақынның аңсағаны болды. Қазағының ұжданы оянып, көп ұзамай ұлт-азаттық көтеріліске шықты. Ол – 1916 жылы Қарқарада басталған, кейін бүкіл қазақ даласын, одан әрі Орталық Азияны жайлаған ұлт-азаттық көтеріліс болатын.

Асан ақын Барманбекұлының шығармаларындағы ұлт-азаттық идеяның мәні мен маңызы осында.

Әдебиеттер:

1. Айдарханұлы Ж. Албандар: Ел мен Жер. Тарихи таным кітабы. – Алматы: «Ан-Арыс» баспасы, 2012. 477-б.
2. Ахметов Ө. Албан Асан // Жетісу. 2004, 22 мамыр.
3. Алжан-Әлі Көшек шежіресі. – Алматы. 2011. 14- б.
4. Алжан-Әлі-Көшек шежіресі. Құрастырған М. Теңлікбаев. – Алматы, 2015. – 15-б.
5. Алпысбаева А., Әшімханова С. Жұмабаевтың «Мен жастарға сенемін» өлеңіндегі ұлттық-мәдени ерекшелігі бар бірліктердің ағылшын және орыс тілдеріне аударылуы // Халықаралық қоғам,

мәдениет және тіл журналы. – Иран, 2021. – 9-том, № 2 («ТМД елдерінің ұлттық тілдерінің қазіргі жағдайы» тақырыптық саны). – 19–27-бб. Электрондық ISSN: 2329-2210.

6. Ауезов М. Казахское народное творчество и его поэтическая среда // «Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығы, 286-бума.

7. Ауылым Байынқолдың сағасында. Құрастырушы Дүйсен Мағұлым. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2010. 64-б.

8. Әлібек Т. Жетісу ақындары. Зерттеулер. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2008. 76-б.

9. Бәйдібек баба – алып бәйтерек. Албан ата шежіресі. – Алматы: 2011, Т. 1. 349-350- бб.

10. Дәуітов С. Асан Барманбекұлы // XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. А., 2000, 26- бет.

11. Жансүгіров І. Асан туралы // Бес томдық шығармалар жинағы. Т. 5: Пьесалар, фелетондар, мақалалар / Жауапты шығарушы Ә. Шәріпов. – Алматы: Жазушы, 1988, 349-357- бб.

12. Қыяхметова Ш.А. Ілияс Жансүгіровтің фольклорлық мұраларды жинаудағы ерекшелігі және зерттеушілік қыры // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. № 3 (79), 2019, 129-б.

13. Қауынбайұлы Т. Бабалар аманаты: Тарихи эсселер, аңыздар, очерктер. – Алматы: Жалын, 1996. 143-б.

14. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 6-том. – Алматы: ҚАЗАКПАРАТ, 2006. 130-133-б.

15. Қожакеева Б. Албан Асан шығармашылығындағы әлеуметтік мәселелер // Известия НАН РК, Серия филол. 2006, № 2.

16. Ласкович П. Сенің отбасыңның генеалогиялық кітабы. Практикалық нұсқаулық. – Варшава: «Świat Książki» баспасы, 2005. ISBN 83-247-0045-5

17. Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. Генезис. Типология, поэтика. – Алматы: «Білім», 2000, 118-120 бб.

18. Өтеев Ж. Абыз ақын – Албан Асан // Жетісу. 24 мамыр, 1999 жыл.

19. Сейітжанов З., Набиолла Н., Иманғалиев Б., Солтанаева Е. Дулат Бабатайұлы және заман шындығы // ҚазҰУ хабаршысы, Филология сериясы. №4 (200). 2025, 213-223-бб

20. Сәрсенбаев Н. Ата тарих сөйлесін. – Алматы: «Полиграфкомбинат», 2023. – 423 б.

21. Смит А.Д. Ұлттық бірегейлік (Этноұлтшылдық салыстырмалы тұрғыдан). – University of Nevada Press, 1993. – ISBN 978-0-87417-204-1.

22. Телеуова Э., Искакова Г. «Зар заман» шығармаларындағы отарланған қазақ ойы мен күйінің әрленуі // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы: Том 116 №1 (2025). DOI: <https://doi.org/10.26577/JH2025116109>

References:

1. Aidarkhanuly Zh. Albans: People and Land. A Book of Historical Studies. Almaty: An-Arys, 2012. P. 477. (In Kazakh)

2. Akhmetov O. Alban Asan // Zhetisu. May 22, 2004. (In Kazakh)

3. Alzhan-Ali. The Genealogy of Koshek. Almaty, 2011. P. 14. (In Kazakh)

4. The Genealogy of Alzhan-Ali-Koshek. Compiled by M. Tenlikbayev. Almaty, 2015. P. 15. (In Kazakh)

5. Alpysbayeva A., Ashymkhanova S. Translation of the Culture-Specific Items in Jumabayev's "Men Jastarğa Senemin" into English and Russian // International Journal of Society, Culture and Language. 2021. Vol. 9, no. 2. Pp. 19-27. https://www.ijscel.com/article_245992.html (In English)

6. Auevov M. Kazakh Folk Art and Its Poetic Environment // Scientific and Cultural Centre "Auevov House". Folder 286. [In Russian]

7. My Village at the Mouth of the Baiynkol River. Compiled by Duysen Magulym. Almaty: Dauir, 2010. P. 64. (In Kazakh)

8. Alibek T. Poets of Zhetisu: Studies. Almaty: Institute of Literature and Art, 2008. P. 76. (In Kazakh)

9. Baidibek Baba: A Mighty Tree. The Genealogy of the Alban Ancestor. Almaty, 2011. Vol. 1. Pp. 349-350. (In Kazakh)

10. Dauitov S. Asan Barmanbekuly // Kazakh Literature of the Early Twentieth Century. Almaty, 2000. P. 26. (In Kazakh)

11. Zhansugirov I. On Asan // Collected Works in Five Volumes. Vol. 5: Plays, Feuilletons, Articles. Edited by A. Sharipov. Almaty: Zhazushy, 1988. Pp. 349-357. (In Kazakh)
12. Kyyakhmetova Sh. A. Distinctive Features of Ilyas Zhansugirov's Collection of Folklore and His Work as a Researcher // Bulletin of the Kazakh National Women's Teacher Training University. 2019. No. 3 (79). P. 129. (In Kazakh)
13. Каупынбайулы Т. The Ancestors' Legacy: Historical Essays, Legends, and Sketches. Almaty: Zhalyn, 1996. P. 143. (In Kazakh)
14. History of Kazakh Literature: In Ten Volumes. Vol. 6. Almaty: KAZaqparat, 2006. Pp. 130-133. (In Kazakh)
15. Kozhakeeva B. Social Issues in the Works of Alban Asan // Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Philology Series. 2006. No. 2. (In Kazakh)
16. Laskovich P. Your Family's Genealogy Book: A Practical Guide. Warsaw: Świat Książki, 2005. ISBN 83-247-0045-5. (In English)
17. Omaruly B. Zar Zaman Poetry: Genesis, Typology, and Poetics. Almaty: Bilim, 2000. Pp. 118-120. (In Kazakh)
18. Oteev Zh. The Sage Poet Alban Asan // Zhetisu. May 24, 1999. (In Kazakh)
19. Seitzhanov Z., Nabiolla N., Imangaliyev B., Soltanayeva E. Dulat Babatayuly and the Realities of His Time // Bulletin of KazNU. Philology Series. 2025. No. 4 (200). Pp. 213-223. (In Kazakh)
20. Sarsenbayev N. Let Ancestral History Speak. Almaty: Poligrafkombinat, 2023. 423 p. (In Kazakh)
21. Smith A. D. National Identity (Ethnonationalism in Comparative Perspective). University of Nevada Press, 1993. ISBN 978-0-87417-204-1. (In English)
22. Teleuova E., Iskakova G. The Representation of Colonized Kazakh Thought and Experience in Zar Zaman Works // Bulletin of KazNU. History Series. 2025. Vol. 116, no. 1. <https://doi.org/10.26577/JH2025116109> (In Kazakh)